

**ЛЕКСИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ У СПІВВІДНОШЕННІ З МОВНОЮ НОРМОЮ:
ПРОБЛЕМА ЗВУЖЕННЯ СИНОНІМІЧНИХ РЯДІВ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

**LEXICAL VARIABILITY IN RELATION TO LANGUAGE NORM:
THE PROBLEM OF NARROWING SYNONYMOUS SERIES
IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE**

Тараненко К.В.,

orcid.org/0000-0001-6518-0426

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри філології та мовної комунікації

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

У статті проаналізовано співвідношення мовної норми та лексичної варіантності в сучасній українській мові в умовах активних соціокультурних трансформацій. Встановлено, що сучасний мовний простір характеризується посиленням нормативного контролю за лексичним вибором, що нерідко супроводжується звуженням синонімічних рядів і маркуванням окремих мовних одиниць як небажаних або ненормативних. Обґрунтовано, що така тенденція зумовлює виникнення суперечності між природною варіантністю мовної системи та прагненням до її уніфікації. Особливу увагу приділено явищу так званих псевдоросіянізмів – слів, які мають українську мовну традицію або спільнослов'янське походження, проте витісняються з ужитку через асоціативне пов'язання з російською мовою. На матеріалі лексикографічних джерел, текстів художньої літератури та сучасної мовної практики продемонстровано, що подібні процеси не завжди мають лінгвістичне підґрунтя, а часто зумовлені позамовними чинниками. Проаналізовано конкретні випадки функціонування лексичних варіантів, зокрема у межах синонімічних рядів і дієслівних відповідників, що засвідчують наявність семантичних, стилістичних і функціональних відмінностей між одиницями, які в сучасному мовному дискурсі нерідко ототожнюються. Доведено, що звуження синонімічних рядів призводить до втрати смислових і стилістичних відтінків, а відтак – до збіднення виражальних можливостей мови. Обґрунтовано необхідність збереження лексичної варіантності як важливого складника культури мови, що забезпечує її гнучкість, динамічність і здатність адекватно відтворювати різноманітність комунікативних ситуацій. Наголошено на потребі критичного осмислення сучасних нормувальних практик та врахування взаємодії норми й узусу у процесах мовного розвитку.

Ключові слова: мовна норма, лексична варіантність, синонімія, узус, культура мови, псевдоросіянізми.

The article examines the correlation between language norm and lexical variation in modern Ukrainian in the context of ongoing sociocultural transformations. It is established that contemporary language practice is characterized by an increasing tendency toward normative regulation of lexical choice, which is often accompanied by the narrowing of synonymic series and the stigmatization of certain lexical units as undesirable or non-standard. It is argued that this tendency creates a contradiction between the natural variability of the language system and the стремлення toward its unification. Special attention is paid to the phenomenon of so-called pseudo-Russianisms – lexical items that belong to the Ukrainian linguistic tradition or have common Slavic origins but are excluded from usage due to their perceived association with the Russian language. Based on lexicographic sources, literary texts, and contemporary language practices, it is demonstrated that such processes are not always linguistically grounded and are often determined by extralinguistic factors. The study analyzes specific cases of lexical variation, particularly within synonymic series and verb pairs, which reveal semantic, stylistic, and functional differences between units that are often treated as interchangeable in modern discourse. It is proved that the reduction of synonymic variation leads to the loss of semantic and stylistic nuances and, consequently, to the impoverishment of the expressive potential of the language. The necessity of preserving lexical variation as an essential component of language culture is substantiated, as it ensures flexibility, dynamism, and the ability of the language to adequately reflect the diversity of communicative situations. The importance of a critical approach to contemporary prescriptive practices and of considering the interaction between norm and usage in language development is emphasized.

Key words: language norm, lexical variation, synonymy, usage, language culture, pseudo-Russianisms.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовному просторі проблема культури мови набуває особливої актуальності, що зумовлено не лише внутрішньомовними процесами, а й потужними соціокультурними трансформаціями, які переживає українське суспільство. Мова в цих умовах постає не лише як засіб комунікації, а як один із ключових маркерів ідентичності, інстру-

мент консолідації та репрезентації національного досвіду. Відтак підвищена увага до питань мовної норми, правильності та чистоти мовлення є закономірною й соціально вмотивованою.

Водночас сучасний етап розвитку української мови характеризується інтенсифікацією процесів кодифікації та унормування, що проявляється в активному обговоренні мовних засобів,

їхньої нормативності та доцільності в публічному й повсякденному житті. Особливо це стосується лексичного рівня, де питання вибору слова дедалі частіше набуває не лише мовного, а й ідеологічного та ціннісного виміру. У цьому контексті культура мови традиційно осмислюється як дотримання ustalених норм літературної мови, що забезпечують зрозумілість, точність і доречність висловлювання. Проте така інтерпретація не вичерпує всього спектра явищ, пов'язаних із функціонуванням мови, адже мовна система, зокрема на лексичному рівні, характеризується варіантністю, семантичною і стилістичною диференційованістю.

З огляду на це особливого значення набуває питання співвідношення мовної норми та лексичної варіантності як взаємопов'язаних, але не тотожних категорій. Саме варіантність забезпечує гнучкість мовлення, його виражальні можливості та здатність відтворювати найтонші смислові й емоційні відтінки. Водночас у сучасній мовній практиці простежується тенденція до посилення нормативного контролю над лексичним вибором, що нерідко супроводжується звуженням синонімічних рядів і маркуванням окремих мовних одиниць як небажаних або ненормативних. Особливо показовим є випадок так званих псевдоросіянізмів – слів, які, попри їхню наявність в українській мовній традиції або спільнослов'янське походження, витісняються з ужитку через асоціативне пов'язання з російською мовою. Унаслідок цього виникає суперечність між природною багатоваріантністю мовної системи та тенденцією до її нормативного звуження, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному мовознавстві варіантність норми розглядають як закономірний спосіб її існування, що відображає діалектичну взаємодію стабільності й змінності в межах мовної системи. Як зазначають українські лінгвісти (В. Русанівський, М. Пилинський, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Є. Карпіловська, Т. Коць, З. Валюх та ін.), варіантність мовної норми є не відхиленням від системи, а її органічною ознакою, що забезпечує гнучкість і розвиток літературної мови. Варіантність традиційно тлумачать як співіснування кількох рівноправних або функціонально диференційованих мовних засобів для вираження одного змісту, що зумовлено як внутрішньомовними, так і позамовними чинниками. У цьому контексті слушною є думка, що варіантність постає як спосіб існування мовної системи й норми [8, с. 45], відображаючи її динамічну природу та здатність до адаптації в різних комунікативних умовах.

Мета статті – проаналізувати особливості функціонування лексичної варіантності в сучасній українській мові та з'ясувати тенденції звуження синонімічних рядів унаслідок посилення нормативного регулювання лексичного вибору, зокрема через переоцінку окремих мовних одиниць як ненормативних або небажаних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим для розуміння природи мовної норми є також її двоїстий характер, на якому наголошували як українські, так і зарубіжні мовознавці. Зокрема, М. Пилинський, спираючись на праці попередників, підкреслював, що мовна норма водночас є явищем мовним і соціальним: з одного боку, вона ґрунтується на системних властивостях мови, а з іншого – формується та підтримується суспільством, відображаючи його потреби, цінності та історичні обставини [8]. Такий підхід дає змогу розглядати норму не як жорстко фіксований набір правил, а як результат постійної взаємодії мовної системи та мовної практики.

У цьому зв'язку особливого значення набуває поняття узусу, яке в сучасній лінгвістиці визначають як сукупність реальних мовних уживань, що склалися в мовній практиці носіїв [5, с. 112]. Узус відображає живий стан мови, її функціонування в різних сферах комунікації та нерідко випереджає кодифіковану норму або, навпаки, співіснує з нею в стані певної напруженості. Саме взаємодія норми та узусу зумовлює динаміку мовних процесів, зокрема появу, закріплення або витіснення варіантних форм.

Одним із найвиразніших виявів мовної варіантності є лексична варіантність, яка охоплює співіснування кількох номінацій для позначення одного чи близького за змістом поняття. У межах лексичної системи вона найчастіше реалізується через синонімічні ряди, що відзначаються семантичною близькістю, але водночас розрізняються стилістичними, емоційними чи функціональними відтінками. Саме ці відмінності забезпечують багатство й виражальні можливості мовлення, дозволяючи мовцеві обирати найбільш доречний засіб відповідно до комунікативної ситуації.

Дослідники наголошують, що синонімія як форма лексичної варіантності є важливим показником розвиненості мови, адже вона відображає здатність мовної системи до тонкого диференціювання значень. Водночас існування синонімічних рядів передбачає не лише наявність кількох мовних одиниць, а й їхню функціональну доцільність, зумовлену узусом і стилістичною нормою. Варто також ураховувати, що мовна норма, будучи історично змінною, формується під впли-

вом численних соціальних, культурних та ідеологічних чинників. Українська мова як національна мова українського народу тісно пов'язана з усіма сферами суспільного життя, виконуючи не лише комунікативну, а й ідентифікаційну функцію. У зв'язку з цим мовні процеси, зокрема на рівні лексики, відображають ширші суспільні трансформації, реагуючи на зміни в колективній свідомості та ціннісних орієнтаціях. Саме тому більшість дослідників (М. Пилинський, К. Горбачевич, Є. Карпіловська, Л. Мацько, М. Кочерган, Т. Космеда, Т. Коць, О. Тараненко, Н. Клименко та ін.) наголошують на нерозривному зв'язку мови й суспільства: мова не може існувати поза соціумом, як і суспільство не може функціонувати без мови [6, с. 27]. У цьому взаємозв'язку мовна норма постає як результат суспільного консенсусу, але водночас залишається відкритою до змін, що відбуваються в реальному мовленні.

Отже, мовна норма й лексична варіантність становлять взаємопов'язані аспекти функціонування мовної системи: норма забезпечує її впорядкованість і стабільність, тоді як варіантність – динаміку, гнучкість і стилістичне багатство. Узус, у свою чергу, виступає посередником між цими двома площинами, фіксуючи реальні мовні практики та впливаючи на подальший розвиток норми. Водночас сучасні мовні процеси засвідчують, що баланс між нормою та варіантністю може зазнавати порушення, що актуалізує потребу в детальнішому аналізі змін, які відбуваються на лексичному рівні.

Сучасні мовні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, актуалізують питання співвідношення мовної норми та лексичної варіантності, особливо в контексті посилення уваги до “чистоти” мовлення. На лексичному рівні це нерідко проявляється у прагненні до нормативного впорядкування словникового складу, що супроводжується переоцінкою окремих мовних одиниць і їх кваліфікацією як небажаних або ненормативних. У цьому зв'язку особливої уваги потребує явище так званих псевдоросіянізмів – слів, які в мовній практиці часто маркують як росіянізми, попри їхню наявність в українській мовній традиції або спільнослов'янське походження. Аналіз лексикографічних джерел і наукових праць свідчить, що значна частина таких одиниць має давню історію функціонування в українській мові та не може бути однозначно кваліфікована як запозичення з російської.

Отже, мовна норма й лексична варіантність становлять взаємопов'язані аспекти функціону-

вання мовної системи. Водночас сучасні мовні процеси засвідчують, що баланс між ними може порушуватися. Саме це порушення особливо виразно простежується на рівні лексики – у процесах звуження синонімічних рядів. Розглянемо це на конкретному мовному матеріалі.

Прислівник *мимо* є питомим для української мови і зафіксований в словниках, а також творах класиків української літератури, які репрезентують різні історичні періоди розвитку мови. Наприклад: *А ти нічого не сказала, .. Мене неначе не пізнала, Назустріч мимо обійшла.* (П. Грабовський). *Облупана пуста стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали .. відхрещуватись, як проходили мимо.* (Панас Мирний). *Шура, сміючись, ввіймала за голову Маковея, що, пробігаючи мимо, саме підвернувся їй під руку.* (Олесь Гончар). *У парку було порожньо і страшно. Мимо проїхав патруль, але вона вчасно сховалася.* (Любка Дереш) [10]. Сучасні мовці ж воліють маркувати його як “суржик”, “русизм”, “не українське слово”. Як тоді бути із похідними прислівниками *мимохідь*, *мимохить*, *мимоволі* чи складнішими словотвірними утвореннями: *мимобіжний*, *мимовільний*, *мимолітний*, *мимомовлення* (*мимоговоріння*), *мимоплавний*, *мимохідний* тощо? Ці одиниці органічно функціонують у сучасній українській мові, що свідчить про системність і внутрішню продуктивність цієї лексики. Подібні випадки засвідчують, що мовна практика не завжди відображає реальні системні властивості мови, а часто формується під впливом позамовних уявлень про “правильність”.

Окрему групу становлять дієслівні синонімічні ряди, що демонструють варіантність у межах літературної норми. Так, дієслова *ждати*, *надіятися*, *дрижати* зафіксовані в українській мовній традиції й сьогодні здебільшого замінюються на *чекати*, *сподіватися*, *тремтіти*. Однак ці пари не є абсолютними дублетами: вони різняться стилістично, частотно або регіонально. Зокрема, *ждати* має розмовний або діалектний відтінок, хоча не має такого маркування: *Бжозовський ждав тиждень, ждав другий, а суду не було.* (І. Нечуй-Левицький). *Ждав на Параску, та вона не приходила.* (І. Франко). *Товариші ждуть команди.* (Олесь Гончар). *Воно якби Василь сміливіший, то ми, може б, і побралися; тільки він жде, поки батькові рік вийде [після смерті].* (Панас Мирний) [11]. *Ждали, ждали – і всі жданники поїли* – говоримо відчайдушно в ситуації, коли людина не дочекалась чогось.

Є. Д. Чак запевняла, що *надіятися* вживається в двох прямих значеннях. Це насамперед – «мати

надію», тобто «очікувати на щось радісне, приємне і бути впевненим у можливості його здійснення» [12, с. 58]. *Варто було в найскрутніші часи воєнних невдач, розминувшись у розбурханому морі народному, втративши всякий зв'язок між собою, все-таки надіятись – без листів.* (О. Гончар). Друге пряме значення дієслова *надіятися* – «покладатися на когось, щось». *Лід треба ламати, і мені здавалося, що я вже це роблю, а виявляється, що ні. Я не з того боку почав. Надіявся сам на себе, а сам багато не зробив.* (Григорій Тютюнник).

У слові *сподіватися* дуже сильно відчувається семантичний струмінь «чекання», який має різні забарвлення. Передусім – очікування, поєднане з позитивними емоціями в зв'язку з переконаністю в здійсненні мрій. *Це мороз його закоує. Головою у сніг, ліктем у сніг, обидві руки під себе, і боком, боком на шлях, бо його мати вдома виглядає, Марта сподівається його, йому жити, працювати треба...* (М. Стельмах) [11]. Євгенія Давидівна висновкувала, що *надіятися* і *сподіватися* мають семантично спільні моменти: здатність виражати значення «очікувати на щось позитивне, радісне і бути впевненим у можливості його здійснення», тобто те, що виражає слово *надіятися* в першому значенні. І в контексті, який зумовлює вживання слова саме в такому значенні, можна поставити будь-яке з них [12, с. 59].

Розмежовував семантичні й стилістичні відмінності синонімів *сподіватися* й *надіятися* й Борис Антоненко-Давидович у праці «Як ми говоримо» [1, с. 73]. Утім, на вкрай популярному сайті «OnlineCorrector. Стилiстичнi помилки та помилки у слововживаннi», що «дбає» про унормованість сучасної літературної мови, знаходимо таку рекомендацію: *Замiнiть характерне для розмовного стилю дiєслово надiятися на стилiстично кращий варіант: мати надію, сподiватися* [13].

На цьому ж сайті радять замінити слово *дрижати* на *тремтіти*. По-перше, незрозуміло куди тоді подіти українські *дрижаки*, по-друге, дієслово *дрижати* передає більш інтенсивний або експресивний стан, ніж *тремтіти*, по-третє, в сучасній українській мові ці значення воліють розділяти: *дрижати* стосується неживих предметів, які *дрижать* під впливом зовнішньої сили (вікна *дрижали*, стіни *дрижали* від вибуху; «*тремтіти*» позначає реакцію живої істоти на страх, холод, збудження чи хвилювання (він *тремтів* від страху, *тремтіли* руки). Це підтверджує й фразеологія: хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь – *аж серце (або душа) тремтить*.

Дуже гучно, занадто голосно (що-небудь діється, відбувається) – *аж стіни (вікна чи двері) дрижать*. Витіснення таких форм із мовної практики зумовлює звуження можливостей стилістичного варіювання [2, с. 214].

Особливо показовими є сучасні рекомендації мовних ресурсів, які пропонують механічні заміни без урахування семантики. Це свідчить про спрощене розуміння мовної норми.

Аналогічні процеси спостерігаємо й у групі дієслів *бритися*, *прокидатися*, *жарити*, які співвідносяться з формами *голитися*, *прокидатися/пробуджуватися*, *смажити*. Зокрема, *бритися* є нормативним варіантом поряд із *голитися*, але може мати інші стилістичні відтінки або вживатися в різних комунікативних ситуаціях. Дієслово *жарити* функціонує поряд зі *смажити*, проте в розмовному мовленні може позначати інтенсивнішу або тривалішу дію. *Прокидатися* є загальноживаним, але співвідноситься з іншими варіантами, що формують синонімічний ряд.

Висновки. Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що сучасні мовні процеси в українській мові характеризуються одночасною дією двох взаємопов'язаних тенденцій: з одного боку, активізацією процесів кодифікації та унормування, з іншого – звуженням лексичної варіантності, зокрема у межах синонімічних рядів. Установлено, що посилення нормативного контролю над лексичним вибором нерідко супроводжується спрощеним трактуванням мовної норми та ігноруванням семантичних і стилістичних відмінностей між варіантними одиницями.

Доведено, що значна частина мовних рекомендацій щодо вилучення окремих лексем із активного вжитку ґрунтується не на системних характеристиках мови, а на позамовних чинниках – ідеологічних, емоційних або асоціативних. Це, зокрема, стосується так званих псевдоросіянізмів, які, попри свою історичну присутність в українській мовній традиції, зазнають необґрунтованої маргіналізації. Унаслідок таких процесів відбувається редукція синонімічних рядів, що призводить до втрати семантичної диференціації, стилістичних відтінків і, відповідно, звуження виражальних можливостей мовлення. Натомість лексична варіантність постає як важливий показник розвиненості мовної системи, її гнучкості та здатності до адаптації в різних комунікативних умовах.

Отже, збереження лексичної варіантності слід розглядати як одну з ключових умов повноцінного функціонування мовної норми, а також як необхідний чинник розвитку культури мовлення.

Баланс між нормою та варіантністю забезпечує як стабільність мовної системи, так і її динамічність. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні механізмів взаємодії норми й узусу на різних рівнях мовної

системи, зокрема у корпусному аналізі сучасного мовлення, дослідженні мовної свідомості носіїв української мови, а також у вивченні впливу медіа та цифрових платформ на формування мовних норм і мовних уподобань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ : Либідь, 1991. 256 с.
2. Ермоленко С. Я. Сучасна українська літературна мова: стилістика. Київ : Вища школа, 2001. 320 с.
3. Карпіловська Є. А. Лексична система сучасної української мови: динаміка та структура. Київ : Інститут української мови НАН України, 2004. 304 с.
4. Космеда Т. А. Соціолінгвістика. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 256 с.
5. Коць Т. А. Лексична норма сучасної української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 280 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ : Академія, 2010. 464 с.
7. Мацько Л. І., Мацько О. М. Культура української мови. Київ : Вища школа, 2003. 462 с.
8. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 288 с.
9. Русанівський В. М. Сучасна українська літературна мова: лексика і фразеологія. Київ : Наукова думка, 1973. 312 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
11. Словник української мови : у 20 т. Київ : Наукова думка, 2010–2018.
12. Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. Київ : Радянська школа, 1980. 192 с.
13. OnlineCorrector. Стилістичні помилки та помилки у слововживанні. URL: <https://onlinecorrector.com> (дата звернення: 30.04.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 30.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026